

SỰ CỘNG TÁC CỦA CÁC NHÂN VẬT HỘI THOẠI TRONG VIỆC NÂNG ĐỀ CỦA LỜI THÀNH ĐỀ TÀI DIỄN NGÔN

Chu Thanh Tâm

Bộ môn Ngôn ngữ và Cơ sở văn hoá Việt Nam

Trường Đại học ngoại ngữ - ĐHQG Hà Nội

Đây là một trong các khía cạnh của việc phân tích sự cộng tác hội thoại để hình thành đề tài diễn ngôn. Trong bài viết này tôi chỉ đề cập đến hai yếu tố thuộc về nhân vật hội thoại và những căn cứ xác định sự cộng tác của các nhân vật hội thoại trong việc nâng đề của lời thành đề tài diễn ngôn.

1. Hứng thú và sự cộng tác để hình thành đề tài diễn ngôn

Đề tài diễn ngôn không phải chỉ do một nhân vật hội thoại quyết định dù đó là người đưa ra đề của lời. Phải có sự cộng tác giữa các nhân vật giao tiếp trong vật hội thoại A, B, C... thì họ sẽ cộng tác với nhau chuyển đề của lời đó thành đề tài diễn ngôn. Trong thực tế, cũng có những cuộc thoại trong đó hoặc vì phép lịch sự hoặc vì vị thế xã hội của người dẫn nhập đề tài quá mạnh nên mặc dầu không hứng thú nhưng B, C v.v... vẫn phải chấp nhận đề của lời do A đưa ra. Những cuộc trò chuyện "ăn theo, nói leo" thường nhạt nhẽo, miễn cưỡng, rời rạc. Giữa bạn bè cũng có những cuộc hội thoại trong đó tuy có nhiều tham thoại nhưng các tham thoại này đại bộ phận do một người nói ra. Ví dụ có những cuộc thoại giữa các cô gái trong đó một cô nói rất nhiều về lối tốt, cái hay, về quà tặng của người yêu v.v..., còn người kia hầu như không đóng góp gì vào nội dung đó. Cũng có những cuộc thoại giữa một cô gái nhà giàu, có tiền, giới thiệu bộ quần áo đúng mốt của mình, còn cô kia nhà nghèo hoặc trình độ văn hoá cao hơn chỉ nghe và thỉnh thoảng đệm thêm một vài lời cho phải phép". Dưới đây là một đoạn thoại thường gặp ở chị em phụ nữ.

A1. Hôm nay lên lớp trông mệt mỗi thế, ốm à?

B1. Tối đi dạy về, rồi lại nấu cơm. Mà sao chẳng làm được gì mấy mà đã 12 giờ đêm rồi. Ăn cơm xong, dọn dẹp, rửa bát, lau nhà, tắm giặt. Cái khoản nước non muốn đỡ xách nước qua nhà thì phải thức khuya, giặt xong đổ ra đường. Làm vãi mồ hôi mà ộp chồng thì bắt chéo chân xem video. Lộn cả ruột!

A2. Đàn ông mà...

B2. Ôi, ông ấy thì làm được cái gì. Hôm qua thì ông ấy đi làm. Mà có ở nhà thì cũng chẳng làm được gì...

A3. Hừ..

B3. Đi làm lại còn về muộn nữa chứ. Lẽ ra 2h thì xong nhưng hầu như hôm nào cũng phải 3, 4h sáng mới về. Khiếp! Chán lắm!

A4. Lại còn thế nữa cơ à?

B4. Đâu chỉ có thế! Lại còn...

(tiếp theo là 4, 5 lượt lời kể khổ của B).

A5. Thôi số trời cả, ràng mà chịu! à, lâu nay có gặp cái Cúc không?

Trong cuộc hội thoại này A, B vừa là bạn, vừa là giáo viên cùng trường, A là nam, B là nữ. Đề của lời của A là trạng thái sức khoẻ của B, B có phản hồi tích cực đối với đề của lời đó bằng một tham thoại rồi ngay trong lượt lời hồi đáp, B chuyển ngay sang đề của lời về những cái xấu của chồng. Các lượt lời sau của B đều xoay quanh đề đó.

Rõ ràng là đề của lời này không gây được hứng thú cho A. Do chi phối của quy tắc luân phiên các lượt lời, B không thể làm một bài thuyết trình liên tục về chồng mình mà phải tách nó ra thành một số lượt lời. Sau một lượt lời, B ngừng ý định nhường lời cho A. Cũng dưới áp lực của qui tắc luân phiên lượt lời và qui tắc tôn trọng thể diện A phải hồi đáp bằng một câu hỏi "thế cơ à?". Câu hỏi này không có tác dụng khuyến khích B nói thêm nữa về chồng mình mà nó chỉ là kiểu nhắc lại điều B vừa nói xong. Nói cách khác, các lượt lời hồi đáp của A tỏ ra rằng A lãnh đạm đối với đề của lời do chính B nêu ra. Sau khi cảm thấy rằng để cho B nói một số lượt lời nào đó và mình đã chịu nghe đến một độ nào đó điều mình không muốn nghe là chứng tỏ mình đã đủ tôn trọng thể diện của B, A an ủi B một câu rồi chủ động dẫn nhập một đề tài mới (ở đây xuất hiện một điều hết sức thú vị: Quy tắc tôn trọng thể diện tùy thuộc vào số lượng, lượt lời nói và nghe của người hội thoại như thế nào). Giả định có người thứ ba xuất hiện giữa chừng và hỏi A, B bằng câu hỏi "Các bạn đang nói với nhau về chuyện gì đấy?". Trong trường hợp này chắc chắn A sẽ trả lời: "à, B đang kể khổ ấy mà" còn nếu là B thì sẽ trả lời: "Mình đang nói cho A về những "đức tính" của ông chồng nhà mình". Trong cả hai câu trả lời này đều không có đại từ ngôi thứ nhất số nhiều "chúng mình". Nói cách khác, câu trả lời chứng tỏ A và B không cộng tác với nhau trong việc hình thành đề tài diễn ngôn và cuộc thoại có rất nhiều tham thoại nhưng đề của B khơi ra vẫn dừng ở mức đề của lời. Trường hợp này ít xảy ra trong hội thoại thường ngày giữa bạn bè. Vì rằng bạn bè là bình đẳng với nhau về vị thế xã hội và quá thân quen đến mức phép lịch sự không còn là câu thúc nghiêm nhặt nữa (mặc dầu quy tắc tôn trọng thể diện vẫn phát huy tác dụng). Do đó họ có thể gạt bỏ ngay đề tài họ không thích.

2. Vai trò của các nhân vật hội thoại đối với việc dẫn nhập đề tài diễn ngôn

Chúng ta đã biết trong một cuộc hội thoại ít nhất phải có hai, có khi ba, bốn nhân vật tham gia hội thoại. Và trong cuộc hội thoại thường có ngôi chủ, ngôi khách nếu như đó là cuộc hội thoại diễn ra ở nhà hay do một người đứng ra mời. Lễ nghi Trung Quốc và Việt Nam xưa rất chú ý đến hai ngôi này. "Phân ngôi chủ khách" là một ngữ hay gặp trong truyện cổ Việt Nam. Hiện nay khi khách vào nhà hay vào phòng thì chủ nhà hoặc những sinh viên lưu trú trong phòng đó là ngôi chủ. Ngôi chủ yếu là thực hiện các nghi thức để khách khỏi lúng túng ngược ngáp (tuy nhiên phải phân biệt ngôi chủ khách trong hội thoại với vai dẫn nhập đề tài diễn ngôn). Có thể qui ước nhân vật hội thoại dẫn nhập đề tài diễn ngôn là người nói chủ yếu (NNCY), nhân vật đỡ cho NNCY trong việc hình thành đề tài diễn ngôn là người nói thư yếu (NNTY), các nhân vật hội thoại khác còn lại là những người nói bình thường. Lấy một ví dụ cho sự phân chia các vai giao tiếp trong việc hình thành đề tài diễn ngôn:

A1 (khách) - Ông Bình ơi!

B1 (chủ nhà) - Ai đấy? Ông Xuyên đấy à? Đợi tôi lấy chìa khoá đã.

C1 (vợ chủ nhà) - Gì mà chậm chạp thế. Mãi mà chưa lấy được cái chìa khoá.

A2 - Ông đang làm gì đấy?

B2 - Đang vẽ. Có việc gì đấy?

A3 - A, đi chơi ấy mà. Xem xe nó chữa xong chưa, chưa xong vào ông chơi một tý.

B3 - Thế Hải đang làm hay ở nhà lên đây?

D1 - Em đang làm. Có anh Xuyên sang anh, em theo đi để biết nhà.

B4 - Ừ, ngôi đây để tôi đi đun lại phích nước pha ấm chè mới uống cho nó sướng.

A4 - Cái xe của mình thẳng dự phòng đâm mẹ vào đít xe tải.

B5 - Thế có nặng không?

A5 - Cũng sơ sơ thôi.

B6 - Thế sắp xong chưa?

A6 - Chắc hai hôm nữa thì xong. Cho cái bọn dự phòng chạy thì làm gì chẳng hỏng xe. Hôm trước thằng Hà đâm một lần rồi bây giờ lại đến thằng dự phòng.

Tôi bảo với ông Nga đâm thế cho nó cân.

D2 - A, hôm qua lại cái xe đồ đâm ở cầu bị bét nhè ra rồi.

B7 - Điều hành kiểu này làm gì nó chả đâm.

Ngôi chủ thường là NNCY, đặc biệt là trong những cuộc hội thoại do chủ mời khách đến. Ngôi chủ phải khéo léo dẫn nhập những đề tài sao cho khách của mình có thể tham gia vào. Hiện nay trong các buổi gặp gỡ nhiều người như tiệc cưới chẳng hạn, khách chia thành từng nhóm, ngôi chủ không thể có mặt đồng thời trong tất cả các nhóm, ông ta (hoặc bà ta) thường nhờ một người bạn nào đó thay mình "tiếp khách" dẫn nhập đề tài. Chúng ta có thể thấy được nghệ thuật dẫn nhập đề tài diễn ngôn của các nữ chủ nhân trong các buổi tiếp tân của họ được miêu tả trong các tác phẩm Pháp, Nga cổ điển. NNCY có thể là vai chủ mà cũng có thể là vai khách. Đề tài tai nạn xe cộ như ở ví dụ trên là do vai khách nêu ra, các tham thoại sau hoàn toàn triển khai về đề tài đó. Vai chủ chỉ hỏi lý do việc đến thăm của khách chứ không đưa ra một đề tài diễn ngôn nào cả. Bên cạnh đó cũng phải nói thêm rằng người dẫn nhập đề tài là người nói thứ nhất mà cũng có thể nhiệm vụ này rơi vào người nói thứ hai, thứ ba, ví dụ:

A1 - Ngọc ơi! Sao trông mơ màng thế?

B1 - Khiếp! Từ lúc anh ấy về trông cứ thần thờ.

C1 (Ngọc) - Không. Tớ đang nghe.

A2 - Nghe cái gì đấy? Bài hội thoại của bạn à?

B2 - Cái anh hôm nay đến là anh xây dựng à?

C2 - Không. Một anh giao thông, một anh xây dựng.

B3 - Ừ, giao thông là chồng sư phạm rồi.

A3 - Anh nào là giao thông?

Đề tài diễn ngôn là hỏi về ngành học của bạn trai của C và do B đưa ra chứ không phải do người nói đầu tiên A.

Sự phân biệt ngôi chủ - khách, NNCY và NNTY rất cần khi xác định sự cộng tác giữa các nhân vật hội thoại trong việc nâng đề tài của lời lên thành đề tài diễn ngôn.

3. Những căn cứ để xác định sự cộng tác của NNCY và NNTY đối với việc hình thành đề tài diễn ngôn

NNCY và NNTY phải cộng tác với nhau trong việc hình thành đề tài diễn ngôn có nghĩa là đề tài của lời mà NNCY nêu ra phải được hỏi đáp bằng một hoặc một số tham thoại của

NNTY tỏ ra người này có quan tâm đến đề tài của lời đó, đề của lời đã gây ra cho anh ta một hứng thú nào đó. Các hành vi hồi đáp này khá đa dạng và phụ thuộc vào hành vi ngôn ngữ mà NNCY đã dùng để dẫn nhập đề của lời.

Giả định cuộc thoại < I > diễn tiến như sau:

A1 - Hôm nay lên lớp.

B1 - Tối đi dạy về, rồi lại nấu cơm. Mà sau chẳng làm được gì mấy mà đã 12 giờ rồi. Ăn cơm xong dọn dẹp, rửa bát, lau nhà, tắm giặt. Cái khoản nước non, muốn đỡ xách nước qua nhà thì phải thức khuya, giặt xong đổ ra đường. Làm vã mồ hôi mà ông chồng bắt chéo chân lên xem video. Lộn cả ruột!

A2 - Thế lão ấy không phải loại "thưa bà con đây" à?

B2 - Bây giờ "ông đây" chứ làm gì có chuyện "thưa bà". (tiếp tục kể một vài tội xấu của chồng).

A3 - Thôi bạn thông cảm, đàn ông nào chả thế.

B3 - Ôi giời ơi, đàn ông thì bà bày loại đàn ông...

Trong cuộc thoại giả định này thái độ của A đối với đề của lời do B đưa ra khác hẳn với A trong < I > (Tôi không có ý nói về tâm lý của sự hứng thú này - lý do tâm lý văn hoá). Sự hứng thú này thể hiện trong những tham thoại của A. Mặc dầu những tham thoại này không đóng góp nói về những tội xấu của chồng B nhưng có tác dụng khơi gợi để B tiếp tục nói. Nói một cách khác, A và B đã cộng tác với nhau nâng đề của lời của B thành đề tài diễn ngôn. Chúng ta cũng đã biết cấu trúc ba đoạn của cuộc thoại. Tiến trình của một đề tài diễn ngôn cũng theo cấu trúc ba đoạn mà tôi quan niệm là: Pha khởi đầu, pha triển khai và pha kết thúc.

Pha khởi đầu được tạo nên bởi một hoặc một số tham thoại dẫn nhập của NNCY và tham thoại của NNTY. Nói một cách khác, các cặp thoại gồm tham thoại dẫn nhập và tham thoại hồi đáp ở pha khởi đầu là căn cứ chủ yếu để nhận biết sự cộng tác giữa các nhân vật hội thoại trong việc nâng đề của lời thành đề tài diễn ngôn. Cặp thoại ở pha khởi đầu sẽ được gọi là cặp thoại dẫn nhập. Lược lời của NNCY có thể chỉ gồm có tham thoại dẫn nhập đề của lời mà cũng có thể chứa một hoặc một số tham thoại hồi đáp trước đó. Ví dụ:

Lan: - à, Tuấn!

- Bạn vào đây.

- Lâu lắm hôm nay mới nhìn thấy bạn.

- Đạo vừa rồi sao lộn lâu thế.

Tuấn: - Đâu mà

- Mình về quê mấy hôm.

- Lê từ hôm thứ hai rồi nhưng bạn quá chẳng ghé thăm bạn được.

Lược lời của Lan được tính có ba tham thoại "à Tuấn" là tham thoại chào, "bạn vào đây" là tham thoại mời. Tham thoại dẫn nhập đề tài gồm có một hành vi phụ thuộc "lâu lắm... thấy bạn" và hành vi chủ hướng "đạo vừa rồi sao lộn lâu thế". Còn lược lời của Tuấn là một tham thoại trong đó có một hành vi phản hồi tiêu cực (bác bỏ) và hành vi chủ hướng là hành vi giải thích "mình đi về quê... ngay được" (thuộc hành vi phản dẫn nhập). Tất nhiên cũng có nhiều trường hợp, đặc biệt trong hội thoại thường ngày giữa bạn bè, lược lời của NNCY chỉ có tham

thoại dẫn nhập, ví dụ:

A: - Này,

- Có phải trường mình hạ điểm nữa không?

B - Ủ, hạ điểm nữa

- Thấy họ bảo thế nhưng không biết có phải không?

Lượt lời của A có hai tham thoại "này" là hành vi hô gọi thu hút sự chú ý và tham thoại dẫn nhập đề của lời "có phải trường mình hạ điểm nữa không?". Lượt lời của B gồm hai tham thoại, một tham thoại hồi đáp cho tham thoại hỏi của A và một tham thoại nghi vấn có tính chất tái dẫn nhập (qua ví dụ này có thể làm rõ thêm một điều: hành vi tái dẫn nhập không nhất thiết được thực hiện bởi NNCY mà có thể được thực hiện bởi NNTY nếu như đề gây được hứng thú. Như vậy hành vi dẫn nhập và tái dẫn nhập có thể do các nhân vật giao tiếp khác nhau thực hiện). Tham thoại có nghi vấn "không biết có phải không" chứng tỏ là đề tài "trường mình hạ điểm" được người này quan tâm và muốn tiếp tục triển khai nó.

Những điều trên đây có thể khiến chúng ta nghĩ rằng cặp thoại dẫn nhập đề tài diễn ngôn chỉ cần hai tham thoại là đủ. Thực ra, như chúng ta đã biết hội thoại là tương tác. Klaus Foppa đã viết: "... hội thoại là những sự kiện tương tác". Điều đó có nghĩa là không có cái gì xảy ra mà có thể chỉ gán tuyệt đối cho một nhân vật. Trái lại, tôi cho rằng bất cứ vận dụng nào do một người thực hiện sẽ gây ra những hiệu quả đối với người (hoặc những người) kia và ngược lại. Vì vậy, chúng ta không thể lấy riêng một phát ngôn A nói ra làm đơn vị phân tích mà vẫn giữ được tính tương tác trong hội thoại. Có nghĩa là, một cặp thoại dẫn nhập thành công hoặc thất bại phải gồm ít nhất ba tham thoại: A1 của NNCY, B1 của NNTY và A2 của NNCY.

Nói một cách tổng quát căn cứ để xác định sự cộng tác để hình thành nên đề tài diễn ngôn là cặp thoại dẫn nhập ba tham thoại nằm trong pha dẫn nhập. Chỉ sau khi cặp thoại này hoàn thành chức năng của nó thì cuộc hội thoại mới đi vào các đề tài diễn ngôn thực sự.

Tài liệu tham khảo

1. Đỗ Hữu Châu. Đại cương ngôn ngữ học, T.2. H., NXB GD, 1993.
2. Nguyễn Đức Lân. Logic - ngữ nghĩa - cú pháp H., NXB ĐH và THCN, 1987.
3. Bublitz (W) Suportive Fellow - Speakers and Cooperative conversations Amsterdam Philadelphie: John Benjamins. 1988.
4. Foppa (klaus). About the epsychology of dialogue - even though Psychologists are not interested in it. Concepts of dialogue considered from the perspective of different disciplines, edda Welgand, 1994.